

Agnieszka Jaros, Rafał Jaros
(Uniwersytet Łódzki, Instytut Nauk
Społeczno-Ekonomicznych w Łodzi)

Czynniki ryzyka i czynniki chroniące związane z zachowaniami problemowymi – przegląd badań przeprowadzonych w Polsce

1. Wprowadzenie

Zachowania problemowe młodzieży można wyjaśniać i opisywać poprzez czynniki ryzyka i czynniki chroniące. Czynniki ryzyka zwiększają prawdopodobieństwo wystąpienia takich zachowań, natomiast czynniki chroniące – zabezpieczają przed nimi. Głównym celem artykułu jest przegląd polskich badań poświęconych czynnikom ryzyka i czynnikom chroniącym oraz wnioskom, które płyną z tych badań. W artykule omówiono cztery badania dotyczące wspomnianej problematyki. Przedstawiono również praktyczne wskazówki, którymi można się kierować, przygotowując oddziaływania terapeutyczno-resocjalizujące czy profilaktyczne.

Wiedza z zakresu czynników chroniących i czynników ryzyka w zachowaniach problemowych na gruncie polskim cieszy się coraz większym zainteresowaniem, niemniej jednak nie jest ona jeszcze szeroko rozpowszechniona¹. Badacze zajmujący się tą problematyką często odwołują się do koncepcji *resilience*, modelu ekologicznego Bronfenbrennera bądź teorii zachowań problemowych².

2. Koncepcje czynników chroniących i czynników ryzyka w zachowaniach problemowych młodzieży

Koncepcja *resilience* powstała w wyniku obserwacji dzieci, które wychowywały się w niekorzystnych warunkach, a pomimo tego dobrze się rozwijały i wykazywały pozytywną adaptację. Do pionierów w badaniu

¹ W. Junik, *Wstęp*, [w:] W. Junik (red.), *Resilience. Teoria – badania – praktyka*, Parpamedia, Warszawa 2011, s. 3–5.

² K. Okulicz-Kozarny, K. Bobrowski, *Czynniki ryzyka, czynniki chroniące i indeksy tych czynników w badaniach nad zachowaniami problemowymi nastolatków*, „Alkoholizm i Narkomania” 2008, nr 21, z. 2, s. 174–176.

resilience zaliczani są Emma Werner, Norman Garmezy i Michael Rutter. W literaturze można spotkać definiowanie *resilience* jako procesu i mechanizmów, które sprzyjają pozytywnej adaptacji bądź jako zestawu cech indywidualnych (*ego-resilience*)³. Kluczowym wymogiem *resilience* jest obecność dwóch komponentów: podwyższonego poziomu ryzyka w życiu jednostki oraz pozytywnej adaptacji, która jest wynikiem pokonania zagrożeń dla prawidłowego rozwoju⁴. Pionierskie badania nad *resilience* doprowadziły do powstania listy zasobów i czynników chroniących⁵.

Czynniki chroniące mogą pomóc młodzieży uniknąć negatywnych skutków oddziaływania czynników ryzyka. S. Fergus i M. A. Zimmerman dokonali podziału czynników chroniących na:

- atuty, czyli czynniki wewnętrzne, takie jak kompetencje, umiejętności, poczucie własnej skuteczności itp.;
- zasoby zewnętrzne, tj. wsparcie rodziców, dorosły mentor, organizacje społeczne (promujące pozytywny rozwój)⁶.

Natomiast A. Masten w wyniku przeglądu dotychczasowych badań pogrupowała czynniki chroniące w cztery kategorie, tj.:

- cechy indywidualne (np. dobre funkcjonowanie intelektualne, optymizm, uzdolnienia);
- cechy rodziny (np. silne i dające oparcie środowisko rodzinne, zaangażowanie rodziców w naukę i inne sprawy dziecka);
- cechy społeczności lokalnej (np. dobre środowisko zamieszkania, skuteczna praca szkoły);
- cechy polityki i kultury społeczeństwa (np. ochrona zdrowia, niski poziom społecznej akceptacji przemocy)⁷.

Koncepcja *resilience* wykorzystywana jest obecnie zarówno w profilaktyce zachowań ryzykownych⁸, jak i w oddziaływaniach terapeutyczno-resocjalizacyjnych⁹.

³ B. Urban, *Agresja młodzieży i odrzucenie rówieśnicze*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2012, s. 150-154.

⁴ A. Borucka, *Koncepcja resilience. Podstawowe założenia i nurty badań*, [w:] W. Junik (red.), *Resilience. Teoria...*, s. 12.

⁵ Ibidem, s. 16.

⁶ S. Fergus, M. A. Zimmerman, *Adolescent resilience: A framework for understanding healthy development in the face of risk*, „Annual Review of Public Health” 2005, no. 26, s. 399.

⁷ A. Borucka, A. Pisarska, *Koncepcja resilience, czyli jako pomóc dzieciom i młodzieży z grup podwyższonego ryzyka*, Ośrodek Rozwoju Edukacji, www.ore.edu.pl, s. 8-9 [dostęp: 10.07.2014].

⁸ Ibidem, s. 14; J. Jarczyńska, *Wspomaganie procesu budowania prężności u dzieci i młodzieży zagrożonej rozwojem zespołu zachowań problemowych poprzez wzmacnianie relacji z rodzicami*, [w:] W. Junik (red.), *Resilience. Teoria...*, s. 147-160.

⁹ B. Urban, *Agresja młodzieży...*, s. 153.

Z kolei model ekologiczny Bronfenbrennera¹⁰ zakłada, że rozwój jednostki jest procesem dokonującym się poprzez wzajemne przystosowywanie się osoby i środowiska społecznego. Środowisko tworzy pięć zorganizowanych społecznie systemów, które poprzez wzajemne powiązania oddziałują na rozwój jednostki. W modelu ekologicznym wymieniono następujące systemy:

- mikrosystem - tworzy najbliższe otoczenie człowieka (tj. dom rodzinny, szkoła, grupa rówieśnicza czy grupa wyznaniowa); właśnie tutaj rozwijająca się jednostka doświadcza bezpośrednich relacji z innymi ludźmi; przyswajane są wzorce działania, role społeczne itp.;

- mezosystem - odzwierciedla powiązania, jakie występują pomiędzy dwoma lub większą liczbą mikrosystemów, w których człowiek aktywnie uczestniczy (np. stosunki między domem, szkołą i grupą sąsiedzką);

- egzosystem - tworzy go większy system społeczny, w którym jednostka bezpośrednio nie uczestniczy, ale w którym wydarzenia oddziałują na systemy wpływające na jej rozwój (np. miejsce pracy rodziców, sieć znajomych rodziców, klasa szkolna starszego rodzeństwa itp.);

- makrosystem - stanowi nadrzędny poziom modelu ekologicznego; tworzy go rząd, polityka, system przekonań, postawy i ideologie w kulturze lub subkulturze danego społeczeństwa; odnosi się do wartości systemów niższego rzędu (mikro-, mezo- i egzo-);

- chronosystem - obejmuje wymiar czasu i zmian życiowych, jakie zachodzą w środowisku, w którym jednostka się rozwija.

Model ekologiczny ukazuje całe bogactwo czynników i mechanizmów, jakie istnieją na poziomie poszczególnych systemów. W kształtowaniu się różnych rodzajów zachowań problemowych badacze wymieniają rozmaite czynniki ryzyka i czynniki chroniące. Na przykład w kształtowaniu się bullingu (jednej ze współczesnych form zachowań problemowych/ryzykownych) wśród czynników ryzyka wymieniono na poziomie:

- indywidualnym - pewność siebie, poczucie bezradności, pochodzenie/rasę;

- mikrosystemu - obojętność nauczycieli, wsparcie emocjonalne ze strony rodziców i nauczycieli;

- mezosystemu - wsparcie rodziców w szkole, stresory szkolne;

- egzosystemu - atmosferę szkolną, pozaszkolne relacje rówieśnicze;

- makrosystemu - wpływ mediów, urbanizację¹¹.

¹⁰ U. Bronfenbrenner, *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*, Harvard University Press, Cambridge 1979; M. R. Lerner, *Foreword*, [w:] U. Bronfenbrenner (ed.), *Making Human Being Human: Bioecological Perspectives on Human Development*, SAGE Publications, Thousand Oaks 2005, s. ix-xxvi.

¹¹ G. E. Barboza et al., *Individual characteristics and the multiple contexts of adolescent bullying: An ecological perspective*, „Journal of Youth & Adolescence” 2009,

Natomiast czynnikiem chroniącym dla zachowania problemowego, jakim jest wczesna inicjacja seksualna, na poziomie mikrosystemu okazało się wykształcenie matki, zaś czynnikiem ryzyka – korzystanie z opieki społecznej oraz brak stabilności w strukturze rodziny¹².

Kolejną teorią naukową, w której wykorzystano wiedzę o czynnikach ryzyka i czynnikach chroniących jest Teoria Zachowań Problemowych. W tej teorii czynnikami ryzyka nazwano te przyciągające do zachowań problemowych, a czynnikami chroniącymi – odpychające od takich zachowań (zgodnie z teorią pola K. Lewina)¹³.

Czynniki chroniące i czynniki ryzyka zgodnie ze wspomnianą teorią zostały podzielone na następującą grupy:

- uwarunkowania biologiczno-genetyczne:
 - czynniki ryzyka: alkoholizm rodziców,
 - czynniki chroniące: wyższy niż przeciętny poziom inteligencji;
- wpływ szerszego otoczenia społecznego:
 - czynniki ryzyka: ubóstwo, anomia (osłabienie norm społecznych), wysoki poziom przestępczości, wysoka dostępność substancji psychoaktywnych,
 - czynniki chroniące: dobra szkoła, organizacje społecznościowe, dostępność zajęć pozaszkolnych, brak społecznej akceptacji dla zachowań odbiegających od norm;
- wpływ bliższego otoczenia społecznego:
 - czynniki ryzyka: nadużywanie alkoholu w rodzinie, niespójne praktyki wychowawcze rodziców, rówieśnicy, którzy demonstrują zachowania problemowe, konflikt między normami rodziców i kolegów,
 - czynniki chroniące: wzory zachowań konwencjonalnych w rodzinie, pozytywne wzory zachowań bliskich kolegów i rówieśników, monitorowanie zachowań dzieci przez rodziców;
- uwarunkowania osobowościowe:
 - czynniki ryzyka: niska motywacja do osiągnięć, buntowniczość, wysokie zapotrzebowanie na stymulację, skłonność do podejmowania ryzyka, deficyt uwagi, nadpobudliwość,
 - czynniki chroniące: wysoka wartość osiągnięć, pozytywny stosunek do nauki w szkole, nietolerancja dla zachowań odbiegających od norm społecznych;

vol. 38 (1), s. 102. Za: J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe zachowania ryzykowne młodzieży*, Impuls, Kraków 2012, s. 115.

¹² T. Jordahl, B. J. Lohman, *A bioecological analysis of risk and protective factors associated with early sexual intercourse of young adolescents*, „Children and Youth Services Review” 2009, vol. 31 (12), s. 1272-1282.

¹³ F. Costa, *Problem-behavior theory – a brief overview*, 2008, www.colorado.edu/ibs/jessor/pb_theory.html [dostęp: 10.07.2014].

– zachowania:

- czynniki ryzyka: używanie substancji psychoaktywnych, niewywiązywanie się z obowiązków szkolnych,
- czynniki chroniące: uczestniczenie w praktykach religijnych, udział w zajęciach pozalekcyjnych organizowanych przez szkołę, uczestniczenie w zajęciach pozaszkolnych (organizacje młodzieżowe, wolontariat, grupy kościelne)¹⁴.

Teoria Zachowań Problemowych zakłada, że jeśli powyższe czynniki wystąpią w życiu młodego człowieka, to ryzyko zachowań problemowych wzrasta (jeśli przeważają czynniki ryzyka) lub maleje (jeśli przeważają czynniki chroniące).

R. Jessor zdefiniował zachowania problemowe jako te, które społecznie określa się jako problem lub źródło niepokoju. Zachowania takie odstają od norm społecznych i prawnych przewidzianych dla określonych grup wiekowych. Powodują one często kontrolę społeczną, przejawiającą się w wyrażeniu dezaprobaty (minimalna sankcja) albo umieszczaniu w zakładach poprawczych czy więzieniach (maksymalna sankcja). W myśl Teorii Zachowań Problemowych palenie papierosów czy picie alkoholu przez 15-latkę spotka się z dezaprobatą społeczną (sprzedaż alkoholu czy papierosów osobie niepełnoletniej jest też prawnie zabronione), natomiast takie samo zachowanie osoby 18-letniej nie będzie powodowało podobnych konsekwencji. Do zachowań problemowych R. Jessor zaliczył m.in.: używanie substancji psychoaktywnych (palenie papierosów, picie alkoholu, używanie narkotyków); przedwczesną aktywność seksualną, zachowania dewiacyjne, takie jak kłamanie, kradzieże, przemoc fizyczna itp.¹⁵ Niektórzy badacze określają używanie alkoholu, tytoniu czy narkotyków przez dzieci i młodzież jako skutek nieprawidłowej socjalizacji i nazywają problemem społecznym, świadczącym o wykolejaniu się obyczajowym¹⁶. Natomiast R. Opora stoi na stanowisku, że zachowania cechujące się niedostosowaniem społecznym (takie jak zachowania problemowe) mogą być normalną reakcją, dzięki której młodzi ludzie doświadczają poczucia

¹⁴ R. Jessor, *New perspectives on adolescent risk behavior*, [w:] R. Jessor (ed.), *New Perspectives on Adolescent Risk Behavior*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, s. 3–5; K. Ostaszewski, *Podstawy teoretyczne profilaktyki zachowań problemowych młodzieży*, [w:] M. Deptuła (red.), *Diagnostyka, profilaktyka, socjoterapia w teorii i praktyce pedagogicznej*, Wyd. Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2005, s. 118–119.

¹⁵ R. Jessor, J. E. Donovan, F. Costa, *Beyond Adolescence: Problem Behavior and Young Adult Development*, Cambridge University Press, New York 1991, s. 23–24.

¹⁶ A. Paszkiewicz, *Teoretyczny model wychowania resocjalizującego w środowisku otwartym*, Wyższa Szkoła Administracji Publicznej im. Stanisława Staszica, Białystok 2010, s. 134.

mocy i mogą być przejawem odporności psychicznej – zgodnie z teorią Mertona, w której dewiacyjne zachowanie jest normalną odpowiedzią na nienormalną sytuację¹⁷. Do niedawna większą skłonność do łamania norm obyczajowych i prawnych przypisywano dzieciom z rodzin zaburzonych i zdeorganizowanych. Natomiast najnowsze opracowania¹⁸ wskazują, że narkomania, kradzieże, a zwłaszcza przestępczość gwałtowna występują wśród młodzieży wywodzących się z rodzin o średnim lub wyższym statusie społecznym, którym trudno nadać formalną etykietkę patologii. Tutaj podstawowy problem upatruje się w słabej komunikacji między członkami rodziny. Zachowania problemowe mogą być formą manifestacji odporności psychicznej, jak również instrumentem do zdobywania akceptacji i szacunku rówieśników, tworzenia własnej autonomii (oddzielenia od rodziców), radzenia sobie z niepokojem czy frustracją, afirmacją własnej dojrzałości poprzez przejście z okresu dzieciństwa w dorosłość¹⁹. J. J. McWhirter, odwołując się do własnych badań, podkreśla, że spożywanie alkoholu lub narkotyzowanie się w wieku dorastania silnie koreluje z wczesną inicjacją seksualną, porzucaniem szkoły, wczesnym bezrobociem itp.²⁰ Warto również zwrócić uwagę na fakt, że jednym ze współczesnych zachowań problemowych/ryzykownych jest dysfunkcjonalne używanie nowych technologii informatyczno-komunikacyjnych, tj. Internetu czy telefonu komórkowego. W literaturze przedmiotu można odnaleźć badania, które wskazują na silne powiązania między tradycyjną agresją a agresją elektroniczną²¹, a także powiązania agresji elektronicznej z tradycyjnymi zachowaniami problemowymi, tj. działalnością przestępczą²² czy używaniem substancji psychoaktywnych²³.

¹⁷ R. Opora, *Niedostosowani społecznie, lecz odporni psychicznie*, [w:] W. Junik (red.), *Resilience. Teoria...*, s. 9–30.

¹⁸ A. Paszkiewicz, *Teoretyczny model wychowania...*, s. 108.

¹⁹ R. Jessor, *Risk behavior in adolescence: A psychosocial framework for understanding and action*, „Journal of Adolescent Health” 1991, no. 12, s. 598.

²⁰ J. J. McWhirter et al., *Zagrożona młodzież*, Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Warszawa 2005, s. 201.

²¹ J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna i cyberbullying...*, s. 227.

²² M. L. Ybarra, K. J. Mitchell, *Youth engaging in online harassment: Associations with caregiver-child relationships, Internet use, and personal characteristics*, „Journal of Adolescence” 2004, no. 27, s. 319–336; M. L. Ybarra, K. J. Mitchell, *Online aggressor/targets, aggressor and targets: A comparison of youth characteristics*, „Journal of Child Psychology & Psychiatry” 2004, vol. 45 (7), s. 1308–1316. Za: J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna i cyberbullying...*, s. 146.

²³ M. L. Ybarra, K. J. Mitchell, A. Lenhart, *Cyberbullying research in the United States*, [w:] J. A. Mora-Merchán, T. Jäger (eds), *Cyberbullying: A Cross-National Comparison*, Verlag Empirische Pädagogik, Landau 2010. Za: J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna i cyberbullying...*, s. 146.

Badania dotyczące czynników chroniących (protekcyjnych) i czynników ryzyka, jak również ich związku z zachowaniami problemowymi u młodzieży wykonywane były przez wielu naukowców na szczeblu międzynarodowym. Tematyka ta została poruszona m.in. w:

- badaniach R. Jessora i współpracowników, poświęconych tematyce czynników chroniących/ryzyka w zachowaniach zdrowotnych/problemowych młodzieży²⁴;

- badaniach holenderskich M. Decović, poświęconych czynnikom chroniącym i czynnikom ryzyka w zachowaniach problemowych (problemy eksternalizacyjne i internalizacyjne) młodzieży²⁵;

- badaniach amerykańskich wykonanych przez K. Ostaszewskiego i M. A. Zimmermana, dotyczących kumulowania się czynników ryzyka i czynników ochronnych u młodzieży używającej substancji psychoaktywnych²⁶.

Badań polskich dotyczących wspomnianej problematyki jest jak do tej pory niewiele, lecz zawierają cenne informacje, dlatego też zostaną omówione bardziej szczegółowo. Tematyka czynników chroniących i czynników ryzyka, a także zachowań problemowych została poruszona m.in. w badaniach: K. Ostaszewskiego i współpracowników, J. Pyżalskiego, R. Opory oraz A. Jaros.

Zespół w składzie K. Ostaszewski, A. Rustecka-Krawczyk, M. Wójcik (pracownicy Instytutu Psychiatrii i Neurologii w Warszawie) przeprowadził badanie dotyczące czynników chroniących i czynników ryzyka związanych z zachowaniami problemowymi warszawskich gimnazjalistów. Uczniowie objęci badaniem uczęszczali do szkół publicznych (w tym młodzieżowych ośrodków wychowawczych i młodzieżowych ośrodków socjoterapii) oraz gimnazjów niepublicznych²⁷. Celem

²⁴ R. Jessor (ed.), *New Perspectives on Adolescent...*; R. Jessor et al., *Adolescent problem behavior in China and United States: A cross-national study of psychosocial protective factors*, „Journal of Research on Adolescence” 2003, vol. 13 (1), s. 329-360; R. P. Ndugwa et al., *Adolescent problem behavior in Nairobi's informal settlements: Applying problem behavior theory in Sub-Saharan Africa*, „Journal of Urban Health: Bulletin of the New York Academy of Medicine” 2010.

²⁵ M. Deković, *Risk and protective factors in the development of problem behavior during adolescence*, „Journal of Youth and Adolescence” 1999, vol. 28, no. 6, s. 667-685.

²⁶ K. Ostaszewski, M. A. Zimmerman, *The effects of cumulative risks and protective factors on urban adolescent alcohol and other drug use: A longitudinal study of resiliency*, „American Journal of Community Psychology” 2007, no. 38, s. 237-249.

²⁷ K. Ostaszewski, A. Rustecka-Krawczyk, M. Wójcik, *Czynniki chroniące i czynniki ryzyka związane z zachowaniami problemowymi warszawskich gimnazjalistów: klasy I-III*, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa 2011; *iidem*, *Czynniki chroniące i czynniki ryzyka związane z zachowaniami problemowymi warszawskich gimnazjalistów: klasy I-II*, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa 2009; *iidem*, *Czynniki chroniące i czynniki ryzyka związane z zachowaniami problemowymi warszawskich gimnazjalistów*, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa 2008.

podjętych prac była ocena rozpowszechnienia zachowań problemowych i ocena psychospołecznych uwarunkowań (czynników chroniących i czynników ryzyka) zachowań problemowych. Z omawianego raportu wynika, że zachowaniem problemowym, które wykazuje stałą tendencję wzrostową jest używanie substancji psychoaktywnych. Natomiast zachowania agresywne, przemoc, wykroczenia i problemy szkolne utrzymują się na stałym poziomie lub wykazują niewielką tendencję wzrostową²⁸. Zachowania problemowe mają tendencję do współwystępowania, co oznacza, że pojawienie się jednego zachowania zwiększa prawdopodobieństwo wystąpienia kolejnych²⁹. Zostało to potwierdzone również w badaniach zespołu z Instytutu Psychiatrii i Neurologii, który wykazał istotne korelacje pomiędzy problemami szkolnymi a paleniem papierosów i piciem alkoholu, używaniem narkotyków a wykroczeniami oraz piciem alkoholu a agresją³⁰. Ponadto w wyniku przeprowadzonego badania autorzy wyodrębnili czynniki chroniące i czynniki ryzyka ze względu na spektrum działania. Czynniki chroniące podzielono na:

- uniwersalne, które mają szerokie spektrum działania - zaliczono do nich własne normy przeciwne piciu alkoholu i monitorowanie przez rodziców czasu spędzanego przez dziecko wieczorem poza domem;
- selektywne, które mają wybiórcze spektrum działania - negatywna postawa kolegów/koleżanek względem używania narkotyków, udział w praktykach i uroczystościach religijnych, dodatkowe zainteresowania/konstruktywne zainteresowania, pozytywny stosunek do nauczycieli;
- o niejednoznacznym działaniu, które z jednej strony zwiększają ryzyko wystąpienia jednej z kategorii zachowań problemowych, ale chronią przed wystąpieniem innych kategorii zachowań problemowych. Do tych czynników zaliczono wsparcie emocjonalne przyjaciół i udział w grupowych zajęciach sportowych. Czynniki te okazały się zwiększać ryzyko używania alkoholu i ubliżania nauczycielom. Natomiast zajęcia sportowe chroniły przed paleniem papierosów³¹.

Wśród czynników ryzyka wymieniono:

- czynniki o szerokim spektrum działania, tj.: przebywanie w środowisku młodzieży, w którym używa się narkotyków, upijanie się przez znajomych dorosłych z miejsca zamieszkania, częste spędzanie czasu poza domem; podkreślono również, że w wieku gimnazjalnym wzrasta

²⁸ K. Ostaszewski, A. Rustecka-Krawczyk, M. Wójcik, *Czynniki chroniące i czynniki ryzyka...*, 2011, s. 49-53.

²⁹ R. Jessor, J. E. Donovan, F. Costa, *Beyond Adolescence...*, s. 24.

³⁰ K. Ostaszewski, A. Rustecka-Krawczyk, M. Wójcik, *Czynniki chroniące i czynniki ryzyka...*, 2011, s. 58-59.

³¹ *Ibidem*, s. 88.

wśród młodzieży zapotrzebowanie na stymulację (co wiąże się z podejmowaniem zachowań problemowych);

– czynniki o selektywnym działaniu, tj.: wczesny wiek inicjacji alkoholowej, posiadanie przekonań akceptujących przemoc, konflikty w domu z powodu picia alkoholu przez rodziców, doświadczanie problemów psychicznych³².

Badanie J. Pyżalskiego było poświęcone nowym zachowaniom problemowym/ryzykownym młodzieży, takim jak agresja elektroniczna i cyberbullying. Głównym celem tego badania (prowadzonego w ramach projektu „Cyberbullying 2010”) była ocena rozpowszechnienia problemu agresji rówieśniczej wśród młodzieży uczącej się w gimnazjum, używającej jako narzędzia agresji nowych technologii informacyjno-komunikacyjnych (tj. Internetu czy telefonu komórkowego)³³. Wyniki przeprowadzonego badania (oprócz empirycznego rozpoznania badanego zjawiska) ujawniły m.in. uwarunkowania agresji elektronicznej i cyberbullyingu w środowisku rodzinnym, szkolnym, rówieśniczym, a także ich powiązania z normatywnością w środowisku szkolnym i rodzinnym. W każdym z tych środowisk wskazano istnienie czynników chroniących i czynników ryzyka związanych z nowymi zachowaniami problemowymi/ryzykownymi. Autor badania, analizując agresję elektroniczną, podzielił respondentów na dwie grupy: sprawstwo elektroniczne i wiktyfikacja elektroniczna. Dokonując analizy cyberbullyingu, respondenci zostali przyporządkowani do czterech grup: niezaangażowani, sprawcy, ofiary, sprawco-ofiary. W środowisku rodzinnym czynnikiem ryzyka okazało się dla agresji elektronicznej i cyberbullyingu występowanie częstych konfliktów w rodzinie. Natomiast czynnikiem chroniącym było spędzanie przez rodziców czasu z adolescentami.

W środowisku szkolnym czynnikiem chroniącym dla zaangażowania się w elektroniczną agresję rówieśniczą w roli sprawcy okazała się postawa proskolna i zaangażowanie w życie społeczne. Czynnikiem ryzyka dla sprawstwa agresji elektronicznej było zaś przemęczenie nauką. Wyniki w nauce również były powiązane z nowymi zachowaniami problemowymi/ryzykownymi. Im gorsze wyniki w nauce, tym bardziej wzrastało ryzyko zaangażowania się w różne rodzaje agresji elektronicznej jako sprawcy i doświadczanie aktów agresji jako ofiara³⁴.

W środowisku rówieśniczym czynnikiem ryzyka dla wiktyfikacji elektronicznej, zaangażowania się w agresję rówieśniczą i w cyberbullying

³² Ibidem, s. 89.

³³ J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna i cyberbullying...*, s. 163–165.

³⁴ Ibidem, s. 249–253.

w roli sprawcy było funkcjonowanie w środowisku rówieśniczym, gdzie obowiązywały normy przychylne wobec zachowań ryzykownych. Również brak bliskiego przyjaciela stanowił czynnik ryzyka dla zaangażowania się w agresję elektroniczną jako sprawca i doświadczania jej jako ofiara. Czynnikiem chroniącym przed sprawstwem i wiktylizacją agresji elektronicznej było środowisko rówieśnicze, w którym obowiązują pozytywne, proszkolne normy³⁵.

Analizując problem normatywności w środowisku szkolnym i rodzinnym, wskazano następujące czynniki ryzyka dla angażowania się w cyberbullying jako sprawca i sprawco-ofiara:

- funkcjonowanie w środowisku rodzinnym i szkolnym, gdzie rzadko wyznaczane są i egzekwowane normy związane z użytkowaniem nowych mediów;

- posiadanie zinternalizowanych postaw akceptujących przemoc jako sposobu rozwiązywania konfliktów w środowisku *offline* i *online*³⁶.

Autor badania stoi na stanowisku, by nie demonizować zjawiska agresji elektronicznej, gdyż większość tego typu zachowań nie wywołuje bardzo szkodliwych skutków po stronie ofiary. Natomiast zwraca uwagę na konieczność planowania i wdrażania programów profilaktycznych, kierowanych zarówno do całej populacji (z uwzględnieniem zasad profilaktyki pozytywnej), jak i do grup zagrożonych.

Z kolei badania R. Opory były poświęcone odporności psychicznej (*ego-resilience*) i zniekształceniom poznawczym u młodzieży objętej nadzorem kuratora. Celem badania było ustalenie i ukazanie czynników, które – o ile zaistnieją – powodują korzystną zmianę korekcyjną, nie powodują jej lub powodują zmianę negatywną. Istotą postępowania badawczego było zatem wykrycie predyktorów omawianych zmian. Autor badania wyróżnił trzy grupy nieletnich, u których:

- 1) nastąpiła pozytywna zmiana adaptacyjna po okresie 1 roku nadzoru kuratorskiego (tzw. „poprawieni”),

- 2) zmiana nie nastąpiła,

- 3) niedostosowanie się pogłębiło.

W badaniach wstępnych czynnikiem różnicującym był poziom optymizmu. Wśród osób, u których nastąpiła poprawa, był on wyższy w pierwszym badaniu w porównaniu z pozostałymi grupami. Optymizm jest jedną z cech zaliczanych do czynników chroniących³⁷. Został on zamieszczony również na liście wskazówek, jak budować *resilience*

³⁵ Ibidem, s. 256.

³⁶ Ibidem, s. 260–261.

³⁷ M. Seligman et al., *The Optimistic Child. A Proven Program to Safeguard Children against Depression and Build Lifelong Resilience*, Houghton Mifflin Company, Boston–New York 2007.

u dzieci i młodzieży, opracowanej przez Amerykańskie Towarzystwo Psychologiczne³⁸. R. Opora podkreśla, że nie jest to jednak czynnik wystarczający do pozytywnej adaptacji³⁹. W przeprowadzonych badaniach autor wskazał na następujące zmiany, jakie zaszły u młodzieży „poprawionej”: wykazywali oni lepszą adaptację do nowych sytuacji społecznych, większą skłonność do przyjmowania nowych idei, wykształcili pewnego rodzaju gotowość i otwartość na krytykę, udoskonalili zdolność do wnioskowania, z czym wiąże się niepowielanie własnych błędów w przyszłości, obniżeniu uległa nadmierna emocjonalność oraz wzrosła kontrola stanu pobudzenia emocjonalnego, co przejawiało się w efektywniejszym reagowaniu w chwili przeciążenia emocjonalnego. U młodzieży „poprawionej” obniżył się egocentryzm, rzadziej obwiniała otoczenie za zaistniałe okoliczności, w większym stopniu brała odpowiedzialność za popełnione czyny i rzadziej przypisywała winę źródłom zewnętrznym⁴⁰.

R. Opora upatruje podłoża niedostosowania społecznego wielu dzieci w problemach społecznych, rodzinnych czy rówieśniczych⁴¹. Podkreśla, że nauczanie ich optymizmu nie wystarcza. Trzeba nieletnich zagrożonych niedostosowaniem bądź wykazujących już symptomy niedostosowania uodpornić, ucząc, jak mają sobie radzić z problemami społecznymi, np. poprzez działania eliminujące ich bezradność, zapewnienie odpowiedniej bliskości z innymi ludźmi i doświadczanie sukcesów w takich relacjach, dbając równocześnie o ich jakość. Umiejętność korzystania z zasobów we własnym środowisku łączy się z poziomem otwartości i zaufaniem w bliskich związkach interpersonalnych. Wykształcenie społecznego komfortu, czyli swobody w kontaktach towarzyskich, jest bardzo ważnym oddziaływaniem resocjalizacyjnym, chroniącym nieletniego przed nasilaniem się zachowań problemowych.

Badanie A. Jaros⁴² było poświęcone osobowościowym czynnikom ryzyka i czynnikom chroniącym u osób podejmujących zachowania problemowe. Celem badania było ukazanie różnic w natężeniu cech osobowości u starachowickich gimnazjalistów, którzy podejmują różne kategorie zachowań problemowych związanych z używaniem substancji

³⁸ M. K. Alvord, R. Gurwitch, J. Martin, *Resilience guide for parents and teachers*, 2011, www.apa.org/helpcenter/resilience.aspx [dostęp: 10.07.2014].

³⁹ R. Opora, *Ewolucja niedostosowania społecznego jako rezultat zmian w zakresie odporności psychicznej i zniekształceń poznawczych*, Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2010.

⁴⁰ Ibidem, s. 332–350.

⁴¹ Ibidem, s. 340.

⁴² A. Jaros, *Zachowania problemowe i ich korelaty osobowościowe u gimnazjalistów*, „Resocjalizacja Polska”, nr 7 (w druku).

psychoaktywnych bądź zachowują abstynencję od nich. Różnice te dotyczyły natężenia trzech z pięciu cech osobowości zgodnie z modelem NEO FFI. Osoby zachowujące abstynencję cechowało wyższe – względem osób używających substancji psychoaktywnych – natężenie takich cech, jak ugodowość, sumienność i otwartość na doświadczenia. Można więc uznać je za osobowościowe czynniki chroniące. Natomiast niskie natężenie otwartości na doświadczenia, sumienności i ugodowości zwiększało prawdopodobieństwo używania substancji psychoaktywnych, tj. alkoholu, narkotyków, tytoniu. Z opisanego badania wysunął się profil osobowości młodych ludzi, którzy podejmują zachowania problemowe, jako osób o konserwatywnych poglądach, przytłumionych emocjach, raczej zamkniętych poznawczo. Cechowały ich także wąskie i płytkie zainteresowania, egocentryzm, nieufność do cudzych intencji, raczej skłonność do rywalizacji niż współpracy oraz mniejsza skrupulatność w przestrzeganiu zasad moralnych. Prawdopodobnie pomiędzy osobowością a używaniem poszczególnych substancji psychoaktywnych istnieje zależność przyczynowo-skutkowa, jednak trudno jednoznacznie rozstrzygnąć o jej kierunku. Z jednej strony określony poziom wybranych cech osobowości (np. obniżona sumienność lub ugodowość) może uprawdopodobniać próby używania substancji psychoaktywnych, z drugiej zaś – długotrwałe ich zażywanie może zwrotnie wpływać na osobowość. Jednak ze względu na młody wiek osób badanych oraz fakt, że cechy osobowości są obecne w ontogenezie niemal od najwcześniejszych lat, można przypuszczać, iż określony poziom cech osobowości sprzyja używaniu środków psychoaktywnych. Autorka badania podkreśliła znaczenie uwzględniania wspomnianych cech w konstruowaniu programów profilaktycznych, terapeutycznych czy resocjalizacyjnych. Równocześnie zwróciła uwagę, że ta grupa młodych ludzi, która najbardziej potrzebuje pomocy, może mieć duże trudności w planowaniu i wprowadzaniu zmian w swoim zachowaniu ze względu na posiadane cechy.

3. Podsumowanie

Wyniki przytoczonych wyżej badań potwierdzają, iż zachowania problemowe, tj. używanie substancji psychoaktywnych, zachowania agresywne, agresja elektroniczna itp. współwystępują z problemami w nauce, co może zwiększać szanse porzucenia szkoły i grozić wczesnym bezrobociem. Autorzy omówionych badań wysunęli praktyczne wskazówki, do których warto się stosować, przygotowując oddziaływa-

nia profilaktyczne czy terapeutyczno-resocjalizujące. Badacze zwrócili uwagę na konieczność:

- stawiania granic młodym ludziom i egzekwowania tych granic przez rodziców/opiekunów, jak też monitorowania przez rodziców/opiekunów czasu spędzanego przez dziecko wieczorem poza domem;

- uwrażliwiania nauczycieli na specyficzne potrzeby i zadania rozwojowe adolescentów; rozwijania praktycznych umiejętności wychowawczych dotyczących radzenia sobie z agresją uczniów i ich konfliktami; czynnego angażowania nauczycieli/wychowawców w sprawy uczniów poprzez pomaganie, wspieranie czy doradzanie, co ostatecznie powinno prowadzić do wzrostu pozytywnego stosunku do nauczycieli;

- wspierania działań konstruktywnych grup młodzieżowych, rozwijania pasji naukowych, artystycznych czy społecznych, podkreślając fakt, że każdy jest kreatywny, ma jakieś zdolności, tylko musi je odkryć⁴³;

- podwyższania samoświadomości młodych ludzi w funkcjonowaniu *online* oraz kształtowanie odpowiedzialności za swoje zachowanie w wykorzystywaniu nowych mediów⁴⁴;

- pracy nad wzrostem poczucia własnej skuteczności poprzez dobre wykonywanie pracy, której młody człowiek się podjął;

- nauki dostrzegania wielu możliwych prospołecznych rozwiązań napotykanym problemom;

- rozwijania optymizmu, umiejętności podejmowania decyzji, uczenia się przyjmowania cudzej perspektywy⁴⁵;

- uwzględniania cech osobowości (tj. sumienności, ugodowości i otwartości na doświadczenie) w oddziaływaniach skierowanych do młodych ludzi⁴⁶.

Ponadto, warto jednak mieć na uwadze, że poprzez wzmacnianie czynników chroniących w oddziaływaniach skierowanych na pozytywną adaptację społeczną w przypadku młodych ludzi, którzy podejmują zachowania problemowe, można przyczynić się do wystąpienia osobistego kryzysu. Jest to spowodowane pewnego rodzaju rezygnacją z własnej indywidualności⁴⁷, gdyż przeciwieństwem zachowań problemowych są zachowania konwencjonalne. Dlatego tego typu oddziaływania należy prowadzić z uwzględnieniem i stałym monitorowaniem zmian zachodzących wśród młodych ludzi.

⁴³ K. Ostaszewski, A. Rustecka-Krawczyk, M. Wójcik, *Czynniki chroniące i czynniki ryzyka...*, 2011, s. 91-93.

⁴⁴ J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna i cyberbullying...*, s. 264-265.

⁴⁵ R. Opora, *Ewolucja niedostosowania społecznego...*, s. 339-344.

⁴⁶ A. Jaros, *Zachowania problemowe i ich korelaty...*

⁴⁷ R. Opora, *Ewolucja niedostosowania społecznego...*, s. 345.